

MOLNÁR ISTVÁN¹

HALADÉKTALAN KÖRNYEZETVÉDELMI TEENDŐINK AZ EU-CSATLAKOZÁS KAPCSÁN

1. A CSATLAKOZÁSI TÁRGYALÁSOK FOLYAMATA

1.1. Előzmények

A káros anyagok kibocsátása, pl. az üvegházhatást előidéző gázok és az ózonréteget károsító anyagok, valamint a természet rombolása veszélyezteti a globális környezetünket, amely a biológiai sokszínűség elvesztéséhez és az elsivatagosodáshoz vezet. Az európai környezet is nap mint nap veszélyben van. Az Európai Környezetvédelmi Ügynökség jelentése szerint az európai környezet állapota nem javul jelentősen, sőt bizonyos mértékben romlik, következésképpen továbbra is komoly aggodalomra ad okot.

A környezetvédelem problémáit kezelő nemzetközi jogi dokumentumok kerültek elfogadásra globális, regionális és kétoldalú szinten.

Az Európai Unió környezetvédelmi politikáját a fenntartható fejlődés elve határozza meg, amely a környezetvédelemnek az EU ágazati politikáiba való integrálásán, a megelőzés elvén, a „szennyező fizet” elvén, a környezeti kárnak a károkozás eredeténél történő orvoslásán, valamint az osztott felelősségen alapul.

Mivel az EU környezetvédelmi politikája magában foglalja a környezetvédelem követelményeinek beépítését az EU ágazati politikáiba, az igazgatással kapcsola-

¹ Tanszékvezető főiskolai tanár, Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar Jog Tanszék. A jelen tanulmány a szerzőnek a Pécsi Tudományegyetemen elhangzott habilitációs előadása átdolgozott változata.

tos követelmények igen széles körűek lehetnek, érintve olyan szerveket is, amelyek általában nem rendelkeznek hatáskörrel a környezetvédelem területén, ugyanakkor a fő felelősség a környezetvédelmi minisztériumokat és az egyéb nekik alárendelt szerveket illeti.

Magyarországon csak 1993-ban kezdődött meg a környezeti hatásvizsgálat olyan átfogó szabályozása, amely a korábbi közösségi szabályozással összhangot kívánt teremteni.

A római szerződés időpontjában az EK alapító tagállamai sem tartották szükségesnek a közösségi szintű környezetvédelmi szabályrendszer kialakítását. A gazdasági fejlődés felgyorsulásával az energiafelhasználás nőtt, a környezet állapota romlott. Az országhatárokat nem tisztelő környezeti károk terjedésének következtében már a 70-es évek elejére ismertté vált, hogy a közösségi együttműködés kialakítása e vonatkozásban is nélkülözhetetlen.

1972 októberében a Párizsi Csúcstalálkozón az állam- és kormányfők közös közösségi környezetvédelmi politika létrehozását határozták el. Ennek alapján megkezdődött a különböző szintű közös környezetvédelmi akcióprogramok megindítása. Az elsőt 1973-ban, a másodikat 1977-ben kezdték el, hatásuk alig volt. Az 1983-as harmadik akcióprogram már lefektette azokat az alapelveket, melyek az orvoslás helyett a megelőzésre helyezték a hangsúlyt.

Az Egységes Okmány már kiegészítette a Római Szerződést a környezet védelmére vonatkozó szabályokkal. Így a szerződésben is rögzítetté vált a közösségi környezetvédelmi politika, melynek célja a tagállamok számára közös szabályozók, pl. levegő-, vízszennyezettségre vonatkozó közös normák és határértékek kidolgozása.

A Maastrichti Szerződés jóval túlment ezen, mert alapelvé tette a környezeti szempontok figyelembe vételén alapuló, fenntartható növekedés elvét. Ennek alapján az egyes szakpolitikák kialakításakor figyelembe kell venni a környezeti hatásokat is. Az Amszterdami Szerződés már a szerződés preambulumaiba is beilleszti a környezetvédelmi szempontokat.

Az európai uniós szerződés alapján a közös környezetvédelmi politika céljai – a fenntartható és kiegyensúlyozott fejlődés elvére épülve – a következők:

- a környezet minőségének megőrzése, védelme és javítása,
- az emberi egészség védelme,
- a természeti erőforrások megfontolt, racionális felhasználásának biztosítása,
- intézkedések kezdeményezése nemzetközi szinten a regionális és globális környezeti problémák kezelésére.

1.2. Országjelentések

A luxembourgi Európai Tanács határozott arról, hogy „1998 végétől a Bizottság éves jelentéseket készít a Tanács számára, és szükség esetén javaslatokat tesz kétoldalú kormányközi konferenciák indítására, áttekintve minden egyes közép- és kelet-európai állam csatlakozási felkészülését a koppenhágai kritériumok fényében, különösen azt, hogy milyen ütemben veszi át a közösségi vívmányokat.” Magyarországot eddig négy ilyen jelentésben értékelték. A legutóbbi 2001. november 13-án látott napvilágot. A környezetvédelemmel a 22. fejezet foglalkozik, de a jelentés számos más helyen is tartalmaz környezetvédelmi utalásokat.

Összegzésként a jelentés leszögezi:

„Magyarország a legutóbbi éves jelentés óta jelentős előrehaladást ért el ezen a területen, különösen a környezeti hatásvizsgálati, vízügyi, hulladékgazdálkodási, ipari szennyezés-ellenőrzési és kockázatkezelési, vegyi anyagokra vonatkozó illetve sugárzás elleni védekezésről szóló jogszabályok elfogadásával.

Magyarország a környezetvédelmi közösségi vívmányokkal való harmonizáció igen magas szintjét érte el. Ambiciózus jogközelítési programjának végrehajtása során korábban tapasztalt lemaradását az elmúlt év során felszámolta.”

Az előttünk álló feladatok azonban még mindig nagyok; ezek mértékét érzékelteti, hogy a közösségi vívmányok átvételével foglalkozó programhoz¹ csatolt részletes finanszírozási terv környezetvédelmi tételekhez kapcsolódó költségeket az 1. táblázatban mutatott bontásban, 2001-ben és 2002-ben összesen 236 691,0 M Ft-ra becsüli.

1. táblázat
A költségkihatások összefoglaló táblázata
(Környezetvédelmi Minisztérium fejezet; M Ft)²

Az intézkedések megnevezése	2000. előzetes	2001	2002	2001+2002 Összesen
1. Jogharmonizáció	85,9	477,1	165,0	642,1
2. Jogérvényesítés, intézmény- fejlesztés összesen	1 048,4	5 359,0	1 828,0	7 187,0
ebből:				
létszámfejlesztés	748,4	507,9	589,0	1 096,9
technikai korszerűsítés	300,0	4 851,1	1 239,0	6 090,1
3. Általános gazdaságfejleszté- si, állami támogatási, egyéb ráfordítások	87 418,3	112 245,0	124 446,0	236 691,0

A költségek fedezetének előteremtése mellett még bizonyos jogalkotási kötelezettségeink is vannak, pl. az Európa Tanács 90/313/EGK irányelve által előírt, a környezeti információhoz jutás szabadságával kapcsolatos témakörben. Ez a direktíva rögzíti, hogy az egészséges környezethez és a tájékozódáshoz való jog alkotmányos alapelv, melynek alapján minden állampolgár számára hozzáférhetővé kell tenni mindazokat a környezetre vonatkozó információkat, amelyek életkörülményeit, közérzetét érintik, és amelyek vélhetően befolyásolják a környezet állapotának alakulását is.

A végrehajtásért felelős intézmények közül meg kell említeni a Környezetvédelmi Minisztériumot, az Egészségügyi Minisztériumot, a Gazdasági Minisztériumot, a Közlekedési és Vízügyi Minisztériumot, valamint a minisztériumok hát-

¹ Az Európai Unió Közösségi Vívmányai (acquis communautaire) átvételének Nemzeti Programja (felülvizsgált változat), Budapest, 2001. június. <http://www.mfa.gov.hu/euanyag/SZI/eu/csatlaltargyegesz.htm>.

² Ibid.

térintézményeit, mint pl. a Környezetgazdálkodási Intézetet, az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálatot, a Közlekedéstudományi Intézetet, de az egyes minisztériumok területi szerveit is, mint például a környezetvédelmi felügyelőségeket és a már említett tisztiorvosi szolgálatokat is.

A csatlakozási tárgyalások során a kormány 1998. július 28-án adta át a magyar környezetvédelmi tárgyalási álláspontot a közösségnek. A közösség álláspontját (az ún. Common Position dokumentumot) 1999. december 7-én, a kormányközi konferencia negyedik miniszteri fordulójára alakította ki; ekkor került megnyitásra a „Környezetvédelem” fejezet tárgyalása.

Ezután az Európai Integrációs Tárcaközi Bizottság 22. sz. (környezetvédelmi) munkacsoportjának tagjai megkezdték az EU által feltett kérdésekre adandó válaszok kidolgozásának az előkészítését. 2000. márciusára elkészült az első tervezet. 2000. április 13-án Brüsszelben a Bizottság és a Környezetvédelmi Minisztérium szakértői között technikai konzultációkra került sor, melynek napirendjén a nagy tüzelő berendezésekről, a veszélyes anyagok felszíni vizekbe bocsátásáról, a környezeti információkhoz jutás szabadságáról és a jelentéstételi kötelezettségről szóló irányelvek, valamint egyes természetvédelmi irányelvekkel kapcsolatos kérdések szerepeltek. A konzultációk eredményeinek figyelembe vételével Magyarország 2000. július 19-én adta át az EU tárgyalási álláspontjában feltett kérdésekre adandó kiegészítő információk végleges változatát. 2000. október 27-én az Európai Bizottság által elfogadásra került a 22. sz. „Környezetvédelem” tárgyalási fejezethez készített közös álláspont tervezete (Draft Common Position: DCP).

1.3. Tárgyalási érvek és ellenérvek

A csatlakozási tárgyalások során az alábbi kérdéskörökben alakultak ki jelentősebb viták a tárgyaló felek között:

- Hulladékgyűjtés
 - ⇒ Magyarországnak indokolnia kellett, hogy a jelenleg fennálló, viszonylag magas visszagyűjtési arányok ellenére miért nem képes az irányelvekben meghatározott visszagyűjtési/újrafeldolgozási kvótáknak megfelelni. Véleményünk az volt, hogy a szelektív hulladékgyűjtés jelenlegi szintje nem teszi reálissá az EU-igény elfogadását.
 - ⇒ A hulladéklerakókról szóló 1999/31/EK irányelv kapcsán Magyarországnak nyilatkoznia kellett, hogy kér-e átmeneti mentességet. A mentességi kérelemtől függetlenül az irányelvnek való megfelelésről részletes implementációs tervet kellett benyújtani.
- Vízminőség-védelem
 - ⇒ A települési szennyvizekről szóló 91/271/EGK irányelv kapcsán a DCP globálisan elismerte az átmeneti mentességre vonatkozó igény jogosságát, de széles körű kiegészítő tájékoztatást kért. Az érzékeny területekről és a nemzeti szennyvíz implementációs tervről. A felmérések szerint az irányelv implementációja 834 Mrd forintot igényel 2015-ig.
 - ⇒ A felszíni vizekbe bocsátott veszélyes anyagokról szóló 76/464/EGK irányelv és leányirányelvei kapcsán a DCP előírta, hogy a releváns szennyezésekre minél előbb el kell készíteni a szennyezés-csökkentési programokhoz szükséges kibocsátási regisztert. Számunkra ez az irányelv az egész közösségi

környezetvédelmi jog talán legproblematisabb jogszabálya. A magyar tárgyalási kérelem tárgyául szolgáló ipari kibocsátások nem ismertek, és ezekről az ipari üzemek általában nyilatkozni sem hajlandóak.

- ⇒ A veszélyes anyagoknak a felszín alatti vizekbe történő bebocsátásáról szóló 80/68/EGK irányelv kapcsán a DCP átmeneti mentességi kérelmünk visszavonására szólított fel minket. Ugyanakkor a DCP indokolása némiképp kétértelmű volt. Az egyik olvasat szerint – tekintettel arra, hogy az irányelv alapvetően eljárási szabályok bevezetését írja elő, környezeti célállapot-javulást nem – átmeneti mentesség kérésére egyszerűen nem volt szükség.
- ⇒ Az ivóvízről szóló 98/83/EK irányelv kapcsán a DCP azon szándékunkat, hogy a teljes megfelelést az irányelv által megengedett speciális felkészülési idők igénybevételével valósítsuk meg, nem tartotta globálisan elfogadható megoldásnak, ezért önálló átmeneti igény előterjesztésére szólított fel. Az átmeneti mentességi igényhez részletes implementációs tervet kellett csatolni. Az irányelv széleskörű kivételeket enged a 2005-ös általános megfelelési határidő alól. Ezeknek az ab ovo bizottsági elutasítása Magyarország részére elfogadhatatlan volt. Az informális konzultációkon tisztázni kellett az irányelv által felajánlott átmeneti lehetőségek igénybevételének pontos (illetve tervezett) feltételeit, és ezen konzultációk tükrében kellett megvizsgálni az átmeneti kérelem (részleges) előterjesztésének a lehetőségét. Kiemelendő, hogy implementációs tervet az átmeneti kérelemtől függetlenül prezentálni kellett.
- Ipari szennyezés és kockázatkezelés
 - ⇒ Az integrált szennyezés-megelőzésről és -ellenőrzésről szóló 96/61/EK irányelv (IPPC) kapcsán a DCP a kérelemről érdemben nem nyilatkozott, hanem további adatszolgáltatásra szólított fel. A DCP értékelése szerint a kérelem megítélése csak valamennyi kérdéses létesítmény paramétereinek és beruházási terveinek ismeretében lehetséges. A DCP kérése (azaz teljes ipari regiszter és implementációs terv-csomag) csak a hazai IPPC szabályozás hatályba lépése (2001. október 30.) után lett volna teljesíthető. Ilyen mértékű késedelem azonban jelentősen hátráltatta volna a csatlakozási tárgyalásokat.
 - ⇒ Az ipari légszennyezésről szóló 84/360/EGK irányelv kapcsán a DCP értelmezése szerint a kérdéses irányelv olyan – főleg eljárási jellegű – alapvető kötelezettségeket tartalmaz, melyeknek való időbeni megfeleléstől eltekinteni az Unió nem tud, ezért átmeneti mentességi kérelmünk visszavonására szólított fel. A magyar jogértelmezés ettől némiképp eltérő volt, a szakértők azonban informálisan jelezték, hogy az általuk követett jogértelmezés szerint az – amúgy meglehetősen régi és korszerűtlen – irányelvvel kapcsolatos igényünk visszavonható.
 - ⇒ A nagy tüzelőberendezésekről szóló 88/609/EGK irányelv kapcsán a DCP alapvetően pozitívan állt az átmeneti mentességi kérelmünkhöz, mindazonáltal az eróművi szektorra vonatkozó igény (mentesség 2004. december 31-ig) kapcsán a DCP a minél korábbi teljesítésre szólított fel. A kisebb kazánokra vonatkozó kérelemhez (2008. december 31.) részletes implementációs tervet kért.

- ⇒ A veszélyes hulladékok égetéséről szóló 94/67/EK irányelv kapcsán a DCP a kérdés tárgyalását az új hulladékégetési keretirányelvhez (elfogadva 2000 végén) kapcsolódó magyar tárgyalási pozíció benyújtásáig felfüggesztette. Az új irányelvnek megfelelő jogharmonizáció 2001. I. félévében megtörtént.
- ⇒ A veszélyes anyagokkal kapcsolatos ipari balesetek megelőzéséről szóló 96/82/EK irányelv kapcsán a DCP a minél korábbi implementációra szólított fel minket. A magyar jogszabály hatályba lépése 2002. január 1., a végrehajtási határidő pedig 2005. január 1., így a várható 2004-es EU tagságot figyelembe véve a derogációs igény minimális volt.
- ⇒ A szerves oldószerek felhasználásból eredő VOC kibocsátásokról szóló 199/13/EK irányelv kapcsán a DCP a magyar pozíció pontosítására, és részletes kibocsátás-regiszter, valamint implementációs tervek, benyújtására szólított fel bennünket. Bár a jogszabály kapcsán átmeneti kérelemmel nem éltünk, a kibocsátási felmérések és implementációs tervek elkészítése széles körű ipari konzultációt tehet szükségessé.

A feladatok megoldása természetesen a tárgyalások alatt is folyt. A Környezetvédelmi Minisztérium Integrációs Főosztálya a csatlakozási folyamat teljes koordinációjáért felelős, tehát mindazért, amit a környezetvédelmi fejezet tartalmaz. A munka során a kormány 23 Mrd forintot szabadított fel a központi környezetvédelmi alap javára. A beruházások finanszírozásának fő forrásai az ISPA és a Phare programok, melyek révén már eddig is jelentős beruházások váltak finanszírozhatóvá. Eddig elkészült Szeged, Győr, és a Tisza-tó régiója települési szennyvíz kezelési rendszere, a közeljövőben kezdődik ISPA pályázatokból a szegedi szennyvíztisztító és csatornahálózat építése, a szegedi regionális hulladékkezelő építése és a szolnoki regionális hulladékkezelési projekt indítása.

1.4. Megállapodás¹

A csatlakozási tárgyalásokon Magyarország vállalta, hogy – néhány kivétellel – a csatlakozás napjától kész és képes elfogadni és alkalmazni a környezetvédelemről szóló közösségi vívmányokat, és ehhez megteszi a megfelelő intézkedéseket, és megteremti a szükséges feltételeket.

Magyarország az induló tárgyalási álláspontjában 9 közösségi rendelkezés alkalmazása alól kért átmeneti mentességet. Az átmeneti mentességi igények egy részét a csatlakozási tárgyalásokon tisztázott részletek és a hatáselemzések eredményeként visszavontuk, más részük a közösségi értelmezés rugalmassága miatt okafogyottá vált. Ennek alapján visszavontuk az egyes veszélyes anyagok felszíni vízbe történő kibocsátásának határértékeiről (A Tanács 76/464/EGK irányelve az egyes veszélyes anyagok felszíni vízbe történő kibocsátásának határértékeiről), a felszíni vizek védelméről (A Tanács 80/68/EGK irányelve a felszín alatti vizek védelméről), az ipari teljesítményekből származó levegőszennyezésről (A Tanács 84/360/EGK irányelve az ipari létesítményekből származó levegőszennyezés elleni küzdelemről), a veszélyes anyagokkal kapcsolatos súlyos baleseti kockázatok megelőzéséről (A Tanács 96/82/EK irányelve a veszélyes anyagokkal

¹ A Külügyminisztérium összefoglalója alapján: <http://www.mfa.gov.hu/kulugy>.

kapcsolatos súlyos baleseti kockázatok ellenőrzéséről (Seveso II)), és az integrált szennyezés megelőzéséről és csökkentéséről (A Tanács 96/61/EK irányelve az integrált szennyezés megelőzéséről és csökkentéséről (IPPC)) szóló irányelvek alóli átmeneti mentesség iránti kérelmünket. A fejezet ideiglenes lezárására a mintegy két éves tárgyalássorozat eredményeképpen a 2001. június 12-én került sor.

A Magyarország a csatlakozást követően az alábbi eltérésekkel alkalmazza a környezetvédelmi közösségi szabályokat:

1. *A csomagolásról és a csomagolási hulladékokról szóló irányelv* esetében (az Európai Parlament és a Tanács 94/62/EK irányelve a csomagolásról és a csomagolási hulladékokról): Magyarország az összes csomagolási hulladék legalább 50%-os hasznosításának követelménye, illetve az üveg és műanyag csomagolóanyag-fajták hulladékainak legalább 15%-os újrafeldolgozásának követelménye alól 2005. december 31-ig mentességet kapott. Az átmeneti mentességi időszak első-sorban a lakossági szelektív hulladékgyűjtés fejlesztéséhez szükséges.
2. *A veszélyes hulladékok égetéséről szóló irányelv* tekintetében (a Tanács 94/67/EK irányelve a veszélyes hulladékok égetéséről): Egyes hazai berendezések esetében az EU-követelmények kielégítése csak korszerűsítéssel vagy teljes kicseréléssel érhető el a nem megfelelő technikai szint, a füstgáz tisztításának és az égetési technológia folyamatos ellenőrzésének hiányosságai miatt. Erre vonatkozik a 2005. június 30-ig tartó átmeneti mentességi időszak.
3. *A települési szennyvíz elvezetéséről és tisztításáról szóló irányelv* esetében (A Tanács 91/271/EGK irányelve a települési szennyvíz elvezetéséről és tisztításáról):
 - ⇒ az eutrofizációra hajlamos ún. érzékeny területek esetében (kijelölve a 240/2000 (XII. 23.) Korm. rendelet által) 2008. december 31-ig,
 - ⇒ a 15 000 lakos-egyenértéknél nagyobb agglomerációk esetében 2010. december 31-ig,
 - ⇒ a 2 000 és 15 000 lakos-egyenérték közötti agglomerációk esetében 2015. december 31-ig,
 - ⇒ a 4 000 vagy annál nagyobb lakos-egyenértéknek megfelelő kibocsátású meghatározott üzemekkel kapcsolatos követelmények tekintetében Magyarország 2008. december 31-ig átmeneti mentességet kapott az irányelv rendelkezéseinek betartása alól.

Az irányelv végrehajtása jelentős beruházásokat igényel, amelyek költsége mintegy 800 milliárd forint körüli összegre tehető. Az ország csak úgy képes ilyen magas költségek elviselésére, ha azok hosszú időtávra oszlanak el.

4. A nagy tüzelőberendezések által kibocsátott egyes légszennyező anyagok kibocsátásának korlátozásáról szóló irányelv esetében (A Tanács 88/609/EGK irányelve a nagy tüzelőberendezések által kibocsátott egyes légszennyező anyagok kibocsátásának korlátozásáról):

A nagy tüzelőberendezésekből származó légszennyező anyagok kibocsátásának korlátozása terén, a meglévő berendezésekre vonatkozóan 2004. december 31-ig terjedő átmeneti időszak áll rendelkezésre a technológia fejlesztésére a meghatározott létesítmények tekintetében, mind az energia-ipari, mind az energia-iparhoz nem kapcsolódó szektorban.

Előkészítés alatt áll Magyarország új 6 évre (2003-2008) szóló Nemzeti Környezetvédelmi Programja. A tervezet tartalmazza „a környezetvédelem integrálását a szektorpolitikákba” alapelveket.

2. AZ ÁLLAMOK ALAPVETŐ KÖTELEZETTSÉGEI A KÖRNYEZET VÉDELME TERÉN

Tekintettel arra, hogy az évszázad egyik legnagyobb természeti katasztrófájának lehetősége alakult ki a Tisza völgyében, fontos áttekinteni, hogy milyen jogszabályok határozzák meg az államok felelősségét a környezetvédelem területén.

2.1. A természet megőrzése

A természet védelmére vonatkozó legfontosabb globális egyezmények a következők:

- Ramsar Egyezmény a Nemzetközi Jelentőségű Lápvidékekről (1971),
- Egyezmény a Világ Kulturális és Természeti örökségének Védelmére (Világörökség Konvenció, 1972),
- A föld vadállat- és növényvilága veszélyeztetett fajtáinak nemzetközi kereskedelmére vonatkozó Washingtoni Egyezmény (CITES, 1973),
- A vándorló vadállatok védelmére vonatkozó Bonni Egyezmény (1979), és
- Egyezmény a Biológiai Sokszínűségről (1992).

Európában hat az Európa Tanács Berni Konvenciója az Európai Vadvilág és Természetes Élőhelyek Védelméről (1979). A berni konvenció általános kötelezettségeket is tartalmaz a természet és bizonyos fajok védelmét illetően. A 2. cikkely megállapítja:

„A szerződő felek megteszik a szükséges lépéseket ahhoz, hogy olyan szinten tartásák fenn, vagy ahhoz a szinthez igazítsák a vadnövény- és állatvilágot, amely – figyelembe véve a gazdasági és üdülési követelményeket, valamint a helyileg veszélyeztetett alfajok, változatok vagy formák szükségleteit – megfelel az ökológiai, tudományos és kulturális követelményeknek.”

2.2. A környezetszennyezés megelőzése

A káros anyagok kibocsátása elleni védelemre vonatkozó globális egyezmények a következők:

- a hulladék és egyéb anyagok tengerbe való öntéséből származó szennyezésre vonatkozó Londoni Egyezmény (1972),
- az ózonréteg védelmére vonatkozó Bécsi Egyezmény (1985), az ózonréteget károsító anyagokra vonatkozó Montreáli Jegyzőkönyvvel együtt (1987),
- a veszélyes hulladékok nemzetközi szállításának és megsemmisítésének ellenőrzésére vonatkozó Bázeli Egyezmény (1989),
- az Egyesült Nemzetek Keretegyezménye az éghajlati változásról (1992),
- a Kiotói Jegyzőkönyvvel együtt (1997)
- Egyezmény bizonyos veszélyes vegyszerek és fégirtó szerek nemzetközi kereskedelmének, előzetes információk alapján való engedélyezési eljárásáról (1998).

Európában a következő egyezmények léteznek, amelyek mindegyike az Egyesült Nemzetek Európai Gazdasági Bizottsága (UN/ECE) vezetésével került elfo-

gadásra: Egyezmény a Kiterjedt Nemzetközi Légszennyezésről (LRTAP, 1979), és annak a kénre (1985 és 1994), a nitrogén-oxidra (1988), az illékony szerves anyagokra (VOCs) (1991), a nehézfémekre (1998) és a tartós szerves szennyező anyagokra (POPs) (1998) vonatkozó jegyzőkönyvei.

Az Északkelet-Atlanti Térség Tengeri Környezetének Védelmére vonatkozó Egyezmény (OSPAR, 1992) követelményeket határoz meg az államok számára, és bizottságot állít fel a tengeri szennyezésre vonatkozó döntések és ajánlások elfogadására. A tengeri szennyezés megakadályozása a célja az Északi-tenger Védelmével foglalkozó Nemzetközi Konferenciának, amely nem kötelező erejű miniszteri nyilatkozatokat fogad el. A nemzetközi területen lévő folyóvizek és tavak használatának védelmére vonatkozó Helsinkii Egyezmény az UN/ECE égisze alatt került elfogadásra (1992).

A LRTAP egyezmény jegyzőkönyvei arra kötelezik az államokat, hogy inkább egy bizonyos százalékkal csökkentsék a meghatározott anyagok kibocsátását, ahelyett, hogy teljes mértékben megtiltanák a természet károsítását. A kén jegyzőkönyv (1994) azonban különböző kibocsátási határértékeket szab meg a különböző szerződő felek részére, attól függően, hogy mely természeti környezet bírja ki például a kritikus terhelést. Az azonban nem várható, hogy e jegyzőkönyvek a kritikus terhelés szintjére csökkentik majd a káros anyagok kibocsátását minden területen. Továbbá a jegyzőkönyvek csak meghatározott anyagok kibocsátására vonatkoznak, azon károokra pedig nem, amelyek egyéb anyagok miatt keletkeznek. Következésképpen szükség lehet általános kötelezettségekkel kiegészíteni e specifikus kötelezettségeket, a szennyező anyagok kibocsátása következtében keletkezett károk megelőzése érdekében.

A természet védelmére vonatkozó egyezményekhez hasonlóan, a környezet-szennyezés megelőzésére vonatkozó általános kötelezettségek is gyengék. Az LRTAP Egyezmény 2. cikkelye a következőképpen hangzik:

„A Szerződő Felek, illő módon figyelembe véve a szóban forgó tényeket és problémákat, elhatározzák, hogy az embert és környezetét megvédik a légszennyezés ellen és arra törekednek, hogy amennyire az lehetséges, fokozatosan csökkentsék és akadályozzák meg a széleskörű, határokon átnyúló levegőszennyezést.”

E rendelkezés homályossága felveti a kérdést, hogy tartalmaz-e egyáltalán jogi kötelezettségeket. Egyéb, eltérő pontosságú általános kötelezettségek találhatóak a következő dokumentumokban: ENSZ Törvény a Tengeri Egyezményről (1982), ESPOO Egyezmény Környezetvédelmi Hatások Felméréséről a nemzetközi szinten (1991), valamint az 1992-es Egyezmény az Ipari Katasztrófák Határokon Átnyúló Hatásairól.

A Riói Nyilatkozat (1992), amelyet nem kötelező formában fogadott el az ENSZ Környezetvédelem és Fejlődés Konferenciája (UNCED), 2. alapelve azt tartalmazza, hogy az államoknak meg kell akadályozniuk a határokon átnyúló károkat:

„Az államoknak, az Egyesült Nemzetek Chartája és a nemzetközi jog alapelveivel összhangban, szuverén joguk van arra, hogy saját erőforrásaikat, környezetvédelmi és fejlesztési politikájuknak megfelelően kiaknázhassák, de egyben kötelességük is annak biztosítása, hogy a fennhatóságuk és ellenőrzésük alatt folyó tevékenységek nem károsítják más államok, vagy az országos fennhatóságuk korlátain kívül eső egyéb területek környezetét.”

E kötelezettséget megerősítette a Nemzetközi Bíróságnak a Nukleáris Fegyverek Használatának vagy Fenyegetésének Törvényessége (1996) című dokumentummal kapcsolatban hozott állásfoglalása:

„A Bíróság úgy véli, hogy az emberi környezet nap, mint nap veszélyben van, a nukleáris fegyverek használata pedig katasztrófát jelenthet a környezet számára. A Bíróság ezen felül úgy gondolja, hogy a környezet nem egy elvont fogalom, hanem az élet színterét és minőségét, valamint az emberek (beleértve a jövő generációját is) egészségét képviseli. Azon általános kötelezettségek pedig, amelyek értelmében az államoknak biztosítaniuk kell azt, hogy a saját fennhatóságuk és irányításuk alatt álló területen folyó tevékenységek tiszteletben tartják más államok, vagy az illető ország ellenőrzésén túli területek környezetét, ma már a környezetre vonatkozó nemzetközi jog részét képezi.”

Egy európai jogi dokumentum pontosítani tudná ezt az általános kötelezettséget annak rögzítésével, hogy az államoknak tilos „jelentős” károkat – vagy a jelentős helyett szerepelhet egy másik szó is – okozniuk egymásnak. Egy ilyen kötelezettség egészítené ki a bizonyos anyagok kibocsátásának csökkentésére vonatkozó specifikus kötelezettségeket. Ezeket legkönnyebben a kétoldalú egyezményekben lehetne alkalmazni, ahol egyértelmű, hogy melyik állam a szennyezés forrása. De regionális keretek között is fel lehetne használni akkor, ha a különböző államok viszonylagos hozzájárulása megteremthető, vagy ha közös felelősségről van szó.

2.3. Eljárási kötelezettségek

A környezeti hatástanulmányokra vonatkozó eljárási kötelezettségeket a Riói Nyilatkozat 17. alapelve rögzíti:

„Környezeti hatástanulmányt, mint országosan kötelező eljárást, kell elfolytatni azon javasolt tevékenységeket illetően, amelyek a környezetre valószínűleg erősen káros hatással lesznek és az illetékes országos hatóság döntését igénylik.”

A Riói Nyilatkozat 19. alapelve bejelentési és konzultációs kötelezettséget ír elő azon tevékenységeket illetően, melyek környezeti hatásai jelentős mértékben átnyúlhatnak a határokon:

„Az államoknak, előzetesen és megfelelő időben, értesítést kell küldeniük, és tájékoztatást kell adniuk a potenciálisan érintett országok számára, azon tevékenységeikről, amelyek esetleg káros hatással lehetnek egy másik ország környezetére, valamint, a tevékenység megkezdése előtt, pozitív szellemű konzultációt kell folytatniuk az érintett országokkal.”

A környezeti hatástanulmányok elkészítésére vonatkozó eljárási kötelezettségek, a határokon átnyúló környezeti hatások bejelentése és az azokról való tájékoztatás, valamint a tájékoztatáshoz való hozzáférés alapelvei a következő dokumentumokban találhatók:

- az 1991-es ESPOO Egyezmény a Környezeti Hatástanulmányokról Nemzetközi Szinten,
 - az 1992-es Egyezmény az Ipari Katasztrófák Nemzetközi Hatásairól, és
 - az 1998-as, a döntéshozatalról való tájékoztatás és az abban való részvétel jogára, valamint a környezeti ügyekben való igazságszolgáltatáshoz való jogra vonatkozó Aarhusi Egyezmény, amelyet az UN/ECE fogadott el.
- Ezeket az eljárási kötelezettségeket lehetne továbbfejleszteni Európában.

2.4. Fenntartható fejlődés

Amíg léteznek olyan egyezmények, amelyek szektor-specifikus kötelezettségeket írnak elő bizonyos növények vagy állatok védelmére vagy bizonyos anyagok kibocsátásának csökkentésére, addig, nincsenek olyan globális vagy európai szintű egyezmények, amelyek általános kötelezettségeket írnának elő a fenntartható fejlődés szükségletének tiszteletben tartására.

A fenntartható fejlődés elképzelését a BRUNTLAND-jelentés (1987) vezette be, és a Riói Nyilatkozat (1992) azt megerősítette, lásd a fenntartható fejlődéssel és a nemzetközi joggal foglalkozó 27. alapelvet:

„Az államoknak és a népeknek jóhiszeműen és partneri szellemben kell együttműködniük e Nyilatkozatba foglalt alapelvek megvalósítása, valamint nemzetközi jognak, a fenntartható fejlődés területén való továbbfejlesztése érdekében.”

A fenntartható fejlődés – mint jogi alapelv – támogatását fejezte ki a Nemzetközi Bíróság a Gabcikovo-Nagymaros esetről hozott döntésében (1997).

„A Bíróság tudatában van annak, hogy, figyelembe véve a környezet számára okozott károk gyakran megfordíthatatlan jellegét, valamint az ilyen típusú károk helyreállításának mechanizmusával járó korlátokat, éberségre és megelőzésre van szükség a környezetvédelem területén.

...
A különböző korokon keresztül, az emberiség, gazdasági vagy egyéb okokból kifolyóan, folyamatosan beavatkozott a természet működésébe. A múltban ezt gyakran a környezeti hatások figyelembe vételének mellőzésével tették. Az új tudományos ismereteknek, valamint annak köszönhetően, hogy az emberekben tudatosult, hogy az ilyen beavatkozások megfontolatlan és változatlan üteme milyen veszélyt jelent – jelen és a jövő generációi számára -, az elmúlt két évtizedben új normákat és szabványokat dolgoztak ki, ezeket pedig számtalan egyezményben fektették le. Ezeket az új normákat és szabványokat nemcsak akkor kell figyelembe venni, amikor az államok új tevékenységekről gondolkodnak, hanem akkor is, amikor a múltban megkezdett tevékenységek folytatásáról van szó. A fenntartható fejlődés azt az elképzelést fejezi ki, hogy szükség van gazdasági fejlődés és a környezetvédelem összehangolására.”¹

Vitatható, hogy a fenntartható fejlődés része-e a nemzetközi szokásjognak. De szükség van-e egy ilyen kötelezettséget megfogalmazó európai dokumentumra?

Néhányan azt állíthatják, hogy a fenntartható fejlődés túlságosan is tág fogalom ahhoz, hogy jogi normaként alkalmazni lehessen. És igaz az is, hogy az egyezményekben szerelődő néhány normát, homályosságuk miatt, nem kötelező erejűnek lehet, tekintni („puha törvények”). Másfelől viszont számtalan, homályos jelleggel rendelkező jog kötelezettség létezik, amelyeket azonban a gyakorlat és a bíróságok értelmezése tovább finomíthat. Továbbá semmi sem gátolja, hogy pontosabban határozzuk meg a fenntartható fejlődés alapelvét egy jogi dokumentumban.

Vita tárgya volt az is, hogy a fenntartható fejlődés alapelve inkább képzelhető el, környezeti hatástanulmányt, átláthatóságot, stb. igénylő eljárási normaként, mint anyagi jogszabályként, amely inkább politikai, mintsem jogi természetű. Hogyan lehetne eldönteni, hogy egy erdő kivágása, vagy egy folyó szennyezése

¹ 140. paragrafus.

sérti-e a fenntartható fejlődés elvét? Másfelől, a fenntartható fejlődés alapelvét a nemzeti bíróságok felhasználhatják a környezetileg elfogadható minimum szint meghatározására, vagy alkalmazhatják más környezetvédelmi kötelezettségek értelmezésének elemeként.

Végezetül, a fenntartható fejlődés alapelve elég nehezen alkalmazható, ha sok állam vesz részt a környezet szennyezésében: melyek lennének az egyes államok sajátos kötelezettségei? Be kell valljuk, ez problémát okozhat, de úgy tűnik, hogy más vonatkozásban e problémák legyőzhetőek: ez történt például az 1982-es Egyezmény a Tengeri Törvényről esetében is, amely az összes államot arra kötelezi, hogy tengeri halászatuk során tegyék meg a szükséges környezetvédelmi óvintézkedéseket (116-120. cikkelyek).

Arra a következtetésre juthatunk, hogy a fenntartható fejlődés jelentős kötelezettség lehetne az európai jogi dokumentumokban. Egy ilyen kötelezettség kiegészítené mind a természetvédelemre, mind a szennyezések megakadályozására vonatkozó specifikus egyezményeket és nem korlátozódna kizárólag a határokon átnyúló hatások esetére sem. Az elvet tovább lehetne finomítani, illetve alkalmazni lehetne a környezeti beavatkozások eljárási és anyagi szempontjainál is.

2.5. Az elővigyázatossági alapelv

A Riói Nyilatkozat 15. alapelve megfogalmazza az elővigyázatossági szemlélet szükségességét:

„A környezet védelme érdekében, az államoknak, képességeikkel összhangban, széles körben alkalmazniuk kell az elővigyázatossági szemléletet. Ahol komoly, vagy megfordíthatatlan károkozás veszélye áll fenn, a teljes tudományos bizonyosság hiányát nem lehet felhasználni arra, hogy a környezeti károkozás megakadályozása költség hatékony rendelkezéseinek elhalasztását megindokoljuk.”

Amíg számtalan egyezmény utal az elővigyázatossági alapelv szükségességére, pl. az Egyesült Nemzetek 1992-es Egyezménye az Éghajlatváltozásról (3. cikkely), az 1992-es Egyezmény a Tengeri Környezet Védelméről (OSPAR, 2. cikkely, 2a), addig nincs olyan globális vagy európai általános egyezmény, amely ezen szemlélet alkalmazására kötelezné az államokat a környezet védelme érdekében. Úgy tűnhet, érdemes végiggondolni egy ilyen általános kötelezettség – lehetőleg pontosabb formában való – bevezetését egy európai jogi dokumentumba. E követelményt a határokon át nem nyúló tevékenységek esetében is alkalmazni kell.

3. AZ ÁLLAM FELELŐSSÉGE A KÖRNYEZETI KÁROKÉRT

Az állam felelősségére vonatkozó törvény olyan kérdéssel foglalkozik, hogy milyen körülmények között felelős egy állam más államoknak okozott kárért, pl. a korábban létező állapot helyreállításának felelőssége és/vagy kompenzáció kifizetése. Jelenleg nincs általános érvényű egyezmény az állam felelősségéről vagy a környezeti kárért vállalt felelősségről. Az Egyesült Nemzetek Nemzetközi Jogi

Bizottsága (ILC) azonban épp most véglegesíti azt a dokumentumot, amely nagy valószínűséggel az állam felelősségére vonatkozó globális egyezményé válhat.

A környezeti károkozás szempontjából különösen fontos kérdés, hogy a felelősség szükségszerűen megsérti-e a nemzetközi jogot, illetve hogy felvehető-e a felelősség a környezeti károkért a jog megsértése nélkül, pl. hangsúlyozottan veszélyes tevékenységek során bekövetkezett balesetek esetében. Meg lehetne még továbbá vitatni azt, hogy az államok milyen mértékben felelősek a magánszemélyek, például egy szennyező anyagokat kibocsátó gyár, tevékenységeiért. Ez azt jelentené, hogy az állam nemcsak saját pozitív munkájáért lenne felelős, hanem akkor is, ha nem végez el olyan tevékenységeket, amelyek megakadályozzák a nem állami entitások által okozott károkat. Nagyon nehéz meghatározni a „sérült államok” számát akkor, amikor meghatározatlan számú államnak vagy a világ egészének – például a tengerek vagy az atmoszféra – okoznak kárt.

Végezetül meg lehetne vitatni azt, hogy milyen következmények kapcsolódnak a felelősség kérdéséhez, pl. helyreállítás, kompenzáció stb. A Nemzetközi Jogi Bizottság által végzett munka előrehaladása fényében meg lehetne vitatni egy, a környezetnek okozott kárért való állami felelősségre vonatkozó különleges európai egyezmény szükségességét.

4. A NEMZETKÖZI BÍRÓSÁG ÉS A KÖRNYEZETVÉDELMI KÉRDÉSEK

Az államok általában a konfliktusokat feloldó eljárásokat részesítik előnyben, mintsem azt, hogy a Nemzetközi Bírósághoz forduljanak környezetvédelmi ügyekben. Következésképpen számtalan többoldalú egyezmény (MEAs) rendelkezik sajátos tervezésű, a nem teljesítés esetén életbe lépő mechanizmusokról. Vannak azonban olyan esetek, amikor az ilyen mechanizmusok nem állnak rendelkezésre vagy elégtelennek nyilvánulnak.

A Nemzetközi Bírósághoz lehet fordulni az államok közötti környezeti ügyekben. De a szűkebb, szakmai jellegű bíróságok, mint például A Tengerek Törvényével Foglalkozó Nemzetközi Törvényszék (International Tribunal for the Law of Sea = ITLOS) és a Világkereskedelmi Szervezet vitákat feloldó eljárása is felhasználható a környezeti szempontokkal rendelkező vitás kérdések rendezéséhez.

Meg lehetne azonban vitatni, hogy szükség van-e Nemzetközi Környezetvédelmi Bíróságra. Egy ilyen bíróságot úgy lehetne felállítani, hogy az megfeleljen a nemzetközi környezetvédelmi problémák sajátos követelményeinek. Jó lenne, ha nem pusztán államok, hanem egyének és kormányoktól független szervezetek is folyamodhatnának e bírósághoz.

Egy szakosított Nemzetközi Környezetvédelmi Bíróság felállítása azonban inkább a nemzetközi jog elaprózódását eredményezné, mintsem annak biztosítását, hogy a környezetvédelmi szempontokat illő módon figyelembe vegyék, pl. a szerződésekben, a kereskedelmi törvényekben és a tengerekre vonatkozó törvényben. Alternatív megoldást jelentene, ha javítanánk a környezetvédelmi ügyekben jogosult létező nemzetközi bíróságok hatékonyságát, különösen azzal, hogy az államok elfogadják a Nemzetközi Bíróság igazságszolgáltatását a környezetvédelmi

ügyekben. Annak lehetővé tételét, hogy egyének és kormányoktól független szervezetek is fordulhassanak ilyen esetekben a Bírósághoz, azzal lehetne biztosítani, hogy egy módosítást vagy külön jegyzőkönyvet fűzünk az Európai Emberi Jogi Bíróságot (ECHR) létrehozó egyezményhez.

5. AZ EGYÉNEK ÉS VÁLLALATOK POLGÁRI ÉS BÜNTETŐJOGI FELELŐSSÉGE

Az egyének és vállalatok polgári és büntetőjogi felelősségének egyezményeken keresztül való bevezetése az állam felelősségének alternatívájaként vagy kiegészítőjeként szerepelhet. Az Európa Tanács elfogadta a Luganói Egyezményt, a Környezetre Veszélyes Tevékenységekből Származó Károokra Vonatkozó Polgárijogi Felelősségről (1993), és az Egyezményt a Környezet Büntetőjogi Védelméről (1998).

Az 1993-as Luganói Egyezményt azonban még senki sem ratifikálta. Meg lehetne fontolni az érvénybe léptetéséhez szükséges lépéseket, beleértve az Egyezmény módosítását. Az Európai Unió jelenleg dolgozik a környezetvédelmi kötelezettségek kérdésén. A Bizottság 1997. január 29-i döntését követően egy Fehér Könyv van előkészítés alatt. Az Európai Unió munkájával való koordináció ezért előnyösnek bizonyulhat.

6. AZ EMBERI JOGOK ÉS A KÖRNYEZETVÉDELEM

Az Európai Egyezmény az Emberi Jogokról (1950) című dokumentumban nincs külön rendelkezés a környezettel kapcsolatos jogokról. Cikkelyei közül néhányat azonban alkalmazni lehet környezetvédelmi esetekben, pl. az élethez való jog (2. cikkely), az embertelen vagy megalázó bánásmód tiltása (3. cikkely), a szólás szabadságához való jog (10. cikkely). Az Európai Emberi Jogi Bíróság az Egyezmény 8. cikkelyét (magánélethez való jog) vette alapul a környezettel kapcsolatos néhány ügy megítélésében (LOPEZ OSTRÁ vs. Spanyolország, 1994, és GUERRA vs. Olaszország, 1998).

Meg kellene vizsgálni, hogy vajon az egyezményt kellene-e módosítani úgy, hogy az foglalja magába a környezeti jogokat, vagy egy, a jogokra vonatkozó jegyzőkönyvet kellene-e elfogadni. Ez biztosíthatná azt is, hogy egyének és kormányoktól független szervezetek nemzetközi bírósághoz forduljanak környezetvédelmi ügyekben.

A környezetvédelmi jogok sajátosságának fényében azonban meg kell vizsgálni az Európai Emberi Jogi Egyezmény az Emberi Jogokról hatáskörének kiterjesztését a környezetvédelmi jogokra. Így néhány nemzetközi környezetvédelmi problémát, mint például az éghajlat változását, nem egyéni emberi jogként, hanem nemzetközi szinten lehetne kezelni. Különbséget lehetne tenni a tiszta környezethez való alapvető jog és az e jogot védelmező eljárási mechanizmus között. Végezetül pedig, eltérő technikákra lehet szükség akkor, ha az állam tevékenységére van

igény a környezet védelméhez, illetve akkor, ha azt kell garantálni, hogy ne sérüljenek a hagyományos egyéni szabadságjogok. Az Egyezmény környezetvédelmi jogokat lefedő kiterjesztésének figyelembe kell vennie annak szükségességét, hogy az Európai Bíróságot ilyen esetekre is fel kell készíteni.

7. KÖVETKEZTETÉSEK

Folyamatosan szükség van arra, hogy a nemzetközi környezetvédelmi joggal foglalkozó létező jogi dokumentumok helytállóságát megvizsgáljuk, illetve azokat módosítsuk, vagy új dokumentumokat alkossunk.

Egy olyan okirat hiányzik, amely pontosabban fogalmazza meg a természet védelmére vonatkozó általános kötelezettségeket, a határokon átnyúló szennyezés elfogadható szintjét, az elővigyázatossági alapelv alkalmazásának követelményét és a fenntartható fejlődés támogatását. Szükség lehet továbbá a Nemzetközi Bíróság igazságszolgáltatási hatáskörének kötelezővé tételére a környezetvédelmi ügyek területén. Ezeket a környezetvédelmi kötelezettségeket, valamint a Nemzetközi Bíróság hatáskörére vonatkozó kitélet rögzíteni lehetne egy, az Európa Tanács által kezdeményezett Európai Környezetvédelmi Chartában. Végezetül, fontolóra lehetne venni az Emberi Jogokra vonatkozó Európai Egyezmény módosítását vagy egy pótlólagos jegyzőkönyv hozzátételét.

IRODALOM

MOLNÁR I., KONDOROSI F.: Az Európai Unió és a magyar csatlakozás intézményfejlesztési, jogalkotási feladatai. Főiskolai jegyzet, Külkereskedelmi Főiskola, Budapest, 1998.

MOLNÁR I.: Jogharmonizációs feladatok az EU-csatlakozás tükrében a magyar termékfelelősségi törvény megalkotásának konkrét példáján bemutatva. Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola Tudományos Közleményei, ECONOMICA I. sz., Szolnok, 1999.

MOLNÁR I.: EU-csatlakozás: regionális feladataink. Előadás a Szolnoki Főiskola Millenniumi és Magyar Tudomány Napi Konferenciáján, 2001. november 3-án, kéziratban, megjelenés előtt.

MOLNÁR I., SKULTÉTY S.: Általános környezetvédelmi és jogi ismeretek. Főiskolai jegyzet, kéziratban, lektorálás alatt.

BRUHÁCS J.: Nemzetközi jog I-II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 1998.

Az Európai Integráció, tények és adatok. Budapest, 2000. MTA Történettudományi Intézet.

BÁNDI GY. (szerk.): Az Európai Unió környezetvédelmi szabályozása. KJK Budapest, 1999.

IZIKNÉ HEDRI G., PALÁNKAI T. (szerk.): Európa ma és holnap. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

Az Európai Unió közösségi vívmányai (acquis communautaire) átvételének Nemzeti Programja. (felülvizsgált változat) II. kötet. Külügyminisztérium, Budapest, 2000. június, <http://www.mfa.gov.hu/euanyag/SZI/eu/csatltargyegesz.htm>.

Magyarország környezeti mutatói, 2000. Környezetvédelmi Minisztérium, Budapest, 2000.

KEREKES S., KISS K.: Zöld belépő: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata. Budapest, 1998. február.

BÁNDI GY., KEREKES S., KISS K. (szerk.): Eszköztár: a környezetpolitika irányai, eszközei és módszerei. Környezetvédelmi Minisztérium, 2000.

Kézikönyv az Európai Unióról. Magyar Országgyűlés, 1998.

Környezetpolitikai vizsgálatok. Magyarország. Környezetvédelmi Minisztérium, 2000.